

GRANASZTÓI GYÖRGY

Egy történész időszerűsége Domanovszky Sándor

„Domanovszky Sándor egyénisége szinte idegenkedve került el minden gondolatot, ami az érzelmi-szellemi hatás erejével köthette volna meg tanítványait. A múlt életének tényeit közölte, s felkutatásuk, vizsgálatuk módszereit. Kézzelfogható tárgyilagossággal adta a valóságot: ez nem tölem való, hanem ez így volt, dolgozatok tovább rajta.”¹

Hajnal István köszöntötte e szavakkal a hetvenéves Domanovszkyt. Hajnal jellemzése, tudjuk, egy időre veszített aktualitásából, felvetődik azonban, miként fogalmazzunk most, több mint harminc évvel később, a nyolcvanas évek közepéhez közeledve? Időszerű-e Domanovszky szellemisége? Véglegesek-e megoldásai? Ha nem, miért őrizzük emlékét? Vagy csak véletlen lenne, hogy az igényesen szerkesztett „Történetírók Tára” című sorozatot éppen Domanovszky tanulmányaival indították útjára? ² Nem, véletlenről aligha lehet szó, sőt úgy tűnik, a kötet rehabilitáció, amelynek a megjelenésével közel egyidőben ünnepelt Domanovszky centenárium még nagyobb hangsúlyt adott. El kell tehát gondolkodnunk, mi is a viszonyunk a nagy professzor által teremtett híres iskolához, vagy a tanulmánygyűjteményt bevezető méltatáshoz hasonlóan fel kell tennünk a kérdést, vajon miben is rejtett a nyugodt, halk szavú, türelmes tudós-tanár tanítványokat tömörítő, buzdító, egész generációra kisugárzó ereje?

Az érem másik oldala, hogy a legutóbbi ünneplés végül kampányszerűnek bizonyult, hiszen a megszokott, évfordulókhoz kapcsolódó jelzőket lehetett visszahallani többnyire ezúttal is, majd, néhány hónap múltán, az ünneplés elültével, ismét bekövetkezett a csend, amelyet egyedül Pach Zsigmond Pál visszaemlékezése szakított meg.³ A csendről elég annyi, hogy a szóban forgó Domanovszky-válogatás több, mint öt éve forog, mégsem jelent meg róla tudtommal ismertetés, de még rövid recenzió sem.

Pedig az egybegyűjtött tanulmányok, ha kritikusan, nem pedig hódolva közeledünk hozzájuk, jelentős szellemi teljesítményt mutatnak. E teljesítmény kisugárzásaként bizonyos feszültség keletkezik az olvasóban, ami mindenképpen más, mint az a zavaros érzés, amit a konvencionális tisztelet szokott rákényszeríteni. Az alább következőkben – mellőzve az áhítatot – kritikusan szeretném értelmezni Domanovszky szellemi teljesítményének néhány vonatkozását. Kritika alatt, hangsúlyozni kívánom, mindenek-

¹ Századok. 1947. 355.

² *Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok. Vál. s.a.r. be.: Glatz Ferenc. Bp. 1979.*

³ *Granasztói György: Beszélgetés Pach Zsigmond Pállal. Történelmi Szemle 1982/1. 166–169.*

előtt önkritikát értek, hiszen a mai tapasztalathoz próbálok viszonyítani, Domanovszky aktualitása foglalkoztat.

Centenárium előadásában Glatz Ferenc a következőképpen fogalmazott: „Domanovszky Sándort úgy tartja számon a magyar történetírás, mint az újabb magyar gazdaság- és társadalomtörténetírás atyját.” Majd kifejti, Domanovszky akkor kezdett el gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkozni, amikor a magyar történetírásban is uralkodóvá lett, sőt eluralkodott a politika története, az állam életével összefüggő jelenségek iránti figyelem, a Habsburg-magyar viszonyt, az 1910-es évektől pedig a nemzetiségi kérdést firtató történeti érdeklődés.⁴

Ami a korszak jellemzését illeti, jobban is megnyomhatjuk a tollat. Arról van szó, közgondolkodásunkban ekkor eresztett mély gyökereket az a felfogás, mely szerint a politika és a társadalmi élet tudományos vagy filozófiai magyarázata csak a történelem tanulmányozása alapján lehetséges. A köznapi halandóval ellentétben a társadalomtudós, úgymond, madártávlatból nézheti a múltat, melyben az egyén bábu, sakkfigura, az egész emberiség fejlődésének porszemnyi alkotó része. A historicizmus a történelmet óriási színpadként jeleníti meg, amelyen a fő szerepeket a hatalmak, a nagy politikusok, hadvezérek, a nagy eszmék alakítják, s a történésznek az a dolga, hogy fejtse meg a darab értelmét, jósolja meg, mit hoz a jövő.

Glatz helyesen mutat rá, hogy a Domanovszkyt felnevelő szellemi környezet még a kritikai szellem szerepét, a történetírás igazi örömét érzékeltette, ami egyébként össze-cseng Hajnal imént idézett megfogalmazásával. A historicizmus azonban idegen, értelmetlen az efféle közegben. Mellesleg elképzelhető, a historicizmus iránti érzéketlensége magyarázza, hogy olykor maga Domanovszky is átvett ilyen gondolatokat (például a hun-magyar hagyományra vonatkozót), ám hamar meg is szabadult tőlük, nem vélte őket fontosaknak. A krónikatanulmányok írójával kapcsolatban Glatz ezt úgy fejezi ki, hogy számára „nem a megtörtént történelem, hanem az arról hírt adó forrás, s annak hitele a fontos”.

A Domanovszky által képviselt gondolkodásmód itthoni előfutára valaminek, amit az angolszász világban újabban *social engineering*-nek neveznek. A „társadalmi mérnök” a historicistával ellentétben nem azt nézi, hogy *mi* egy adott intézmény, például a kereskedelmi vám története: azaz keletkezése, fejlődése, a jelenünkre, jövőnkre vonatkoztatott értelme. Míg a historicista, például, a vámot a lakosság érdekeit védő, vagy mondjuk, a nemzeti elnyomást fokozó eszköznek látta, addig, ezzel szemben, a társadalmi mérnök abból indul ki, *hogyan* működik az intézmény, esetünkben a vám.

Úgy vélem, a Domanovszky kötet legérdekesebb tanulmányai azok, melyeket tervezett „vám-történeti” összegezéséhez készített afféle előmunkálatként a harmincadvám eredetéről, a mázsaszekérről, a szepesi városok árumegállító jogáról. Szerzőjük történet-felfogása, „mérnöksége” bennük jut kifejezésre a legvilágosabban, a reveláló tanulságokat belőlük tudom levonni. Ezekben már a szerkezeti felépítés, az okfejtés rendje következ-
tetni enged a legjobb formájában levő Domanovszky szemléletére.

⁴ Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. Századok 1978. 217.

Nézzük meg, hogyan rendezte egységbe Domanovszky egyik leghíresebb tanulmányát, „A harmincadvám eredete” anyagát (az első megjelenés éve 1916!).⁵ A harmincad ismert fogalmából indul ki, de tüstént érzékelteti, hogy kétségek merültek fel a meghatározással kapcsolatban.⁶ A következőkben eldönti, sok-sok okleveles adat segítségével, mióta szedtek királyaink értékvámot.⁷ A második rész lényege: az Anjouk óta érvényesül az az irányzat, miszerint a harmincadnak be- és kiviteli vámként kell működnie, ám e vámfajtaival szemben a városi lakosság ellenkezést mutatott.⁸ A harmadik részben következik a 13. századi győri és esztergomi vámtarifák igen aprólékos elemzése. Domanovszky kimutatja, hogy a harmincad nevének megfelelő értékvám ekkor még nem létezett.⁹ A befejező negyedik részben ezután előadja végkövetkeztetését: a sajátos harmincadvám a vásárvámból ered, s hangsúlyozottan hivatkozik Lamprechtre.¹⁰ A tanulmányban – most először – rendszerként írja le a harmincadot.

A harmincadvám eredetét kutató tudós a maga teljességében kívánja megismerni azt az adatkörpuszt, amelyet kijelöl magának. A tanulmány mindenre kiterjedő alaposságot tükröz, amely elsősorban filológiai alaposság. Adatainak számszerű vagy földrajzi eloszlása nem foglalkoztatja. A sajátos szerkezet és a Domanovszky egész munkásságára jellemző alaposság, melyet ma, ha elmélet keretében érvényesül, a totalitás igényének nevezünk, sajátos helyzetbe juttatta a tanulmányíró. Nem lehetett titok Domanovszky előtt, hogy szövegeit nehéz olvasni, hogy szélesebb körben aligha számíthatnak megértésre, mert alaposságának a fő szövegbe illesztett demonstrációja elriaszt, a hegyméretű adathalmazban bajos eligazodni. Ebből a szempontból a lendületes és patetikus historicista írások behozhatatlan előnyt élveztek, hiszen, legalábbis akkoriban, olvasmányosabbak voltak. De miért nem tett engedményt Domanovszky? Feltűnő, milyen rövidék a lábjegyzetei, pedig anyagának valamilyen az eligazodást megkönnyítő tagolása – például a jegyzetek terjedelmének növelése útján – tömöríthette, világosabbá, érthetőbbé tette volna írásait. Tüzetesebben vizsgálva a szövegeket azonban erősödik a benyomás, hogy írójukat tudatos megfontolás vezethette. Nem különcködésről, divatról, a tudós erudíciót kifejezni hivatott, szándékolt bonyolultságról van itt szó, hanem sokkal inkább Domanovszky szemléletének formai kifejeződéséről. „A stílus az ember!” – e mondás igaza esetünkben különös erővel látszik igazolódni.

A harmincadvám tanulmányánál maradvá megállapítható, hogy a bizonyítási eljárás egy olykor még ma is használt (de erősen támadható) rendet követ, oksági láncba szerveződik. Domanovszky tétele a következő: a kivitel megvámolásával kapcsolatban azért keletkeztek népmozgalmak, mert a harmincad eredetileg másra szolgált, vásárvám volt.¹¹ Oksági állításának bizonyítását úgy végzi el, hogy az okozatot (népmozgalom) egyszerű általánosságként (bizonyos számú szórt, okleveles adattal illusztrálva) fejti ki, az

⁵ *Domanovszky* i. m. 51–90.

⁶ Uo. 51.

⁷ Uo. 54–60.

⁸ Uo. 60–65.

⁹ Uo. 66–80.

¹⁰ Uo. 84.

¹¹ Uo. 60.

okot (vám) pedig láncolatba szervezi.¹² A láncolat kezdő és végpontja között szándékozik igazolni a kapcsolatot oly módon, hogy kimutatja az egyes láncszemek időbeli egymásutániségét.¹³ Domanovszky egyébként célja érdekében legalább két kronológikus láncolatot is felállított. Az első: kezdetben mindenütt vásárvámot találunk, majd érték- és határvámokat, végül kialakult az igazi harmincadvám. A második lánc: a harmincad kezdetben egyszerre volt belső és kiviteli vám, majd Károly Róbert idején, az általa bevezetett reformok nyomán lett határvám.¹⁴

Az oksági lánc formájában végigvitt, és akkoriban kifejezetten fejlettnek számító Domanovszky-féle előadásmódnak van azonban egy további sajátossága is. A szerző mindig kusza és cseppfolyós helyzetekből indul ki, fokozatosan oldja fel a nehezen értékelhető adattömeg ellentmondásait, s így, az okok láncolata mentén érkezik el a leszűkített, világos értelmezéshez, példánknl maradv a harmincad rendszerszerű leírásához. Vagyis az oksági lánc több, mint puszt a magyarázat. Domanovszkynak az a szándéka, hogy ily módon időrendbe, sőt fejlődésrendbe igazítsa mondanivalójának fő mozzanatait. Ezzel el is érkeztünk a Domanovszky-féle történelemfelfogás lényegéhez, amelyről első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a kezdeteket mindig zavarosnak mutatja, s e kiinduló helyzetből a tudós értelmezése útján haladunk a tisztulás, az egyértelmű fogalmi rendezés, majd meghatározás felé. Ezt az értelmezési folyamatot egyben objektív történelmi folyamatként kell felfognunk.

Az imént látott két láncolat jól érzékelteti Domanovszky szemléletének sajátosságát, de további példákat is fel lehet hozni.¹⁵ Nyilvánvaló: a kaotikus benyomást keltő szerkesztő módszer szándékos, tudatos megfontolás eredménye, szélesebb koncepcióba illeszkedik. Mellesleg, ha valóban rossz, zavaros írásművel lenne dolgunk, akkor egyszerűen érdektelen tákolmányról beszélnénk, amelyet jobb minél előbb elfelejteni. Ám ilyesmit senki sem állított róluk, a vámtörténeti tanulmányokat a szakma – teljes joggal –, klasszikus műveknek tartja, mert a befogadási nehézségek dacára átüt rajtuk a szerzőt foglalkoztató fő gondolat.¹⁶

¹² Az okozatra, tehát a népmozgalmakra vonatkozóan maga írja: „Nem részletezhetem a harmincadvám kapcsán ezeket a küzdelmeket, melyek a 14–16. században sok ellentétes rendelkezésre adtak okot (. . .).” (60.) Ezután 13–15. századi adatokat sorol fel.

¹³ Okfejtésének lényege: a harmincadvámhoz népmozgalom kapcsolódik, a vásárvámhoz nem. Ha tehát kimutatom, hogy a harmincad eredetileg vásárvám, akkor igazoltam, hogy a változás az okok láncolatában következett be.

¹⁴ Az oksági lánc itt látott formáját nem lehet elfogadni, mert egyrészt az időbeli kapcsolódás nem jelenthet oksági kapcsolatot az okok láncolatot alkotó szemei között, másrészt, mert az oksági kapcsolat csak akkor írható le helyesen, ha ok és okozat egységes elméletbe illeszkedik. E problémáról részletesebben írtam „Széjegyzet arról, hogy mi minek az oka” c. cikkemben. Valóság 1983/5. sz. 55.

¹⁵ A harmadik rész például fogalmi zűrzavar érzékeltetésével indul, amelyet a győri és esztergomi vámtarifák részletes elemzése követ. Tanulsága annyi, hogy nem tudjuk, miként szedték az Árpád-kori harmincadot (65–77.). Most kezdődik a tisztulás: a) feltűnik, 1405-ben, a harmincadolás *jelensége* (78–81.), b) megtudjuk, mi az *eredete* (tributum fori), c) áttérünk a negyedik részre, amely *meghatározást* ad (a harmincad fogyasztási adó) (83.), d) kapcsolatot keresünk a *hasznló* vámokkal (84.), végül e) összegező, rendszerező leírás következik további kérdésekkel, újabb adatokkal (85–88.).

¹⁶ A Domanovszky által használt oksági láncról még érdemes megjegyezni, hogy – feltehetően a pozitivisták örökségéént – aránytalanul nagy teret kap benne az okok láncolata, ami a

Ismeretes, hogy Domanovszky Herbert Spencer szociológiájának volt a híve. Érdemes végre, a tény pusztá említésén túl néhány pillanatot szentelni annak, miként hathatott Spencer Domanovszkyra. Előrebocsátom, a vámtörténeti tanulmányok szociológiai szempontból ezoterikus problémafelvetése meglepően erőteljes kapcsolatot mutat Spencer tanításával, függetlenül attól, hogy Domanovszky nyilatkozott-e erről a hatásról, s ha igen, miként.

Spencer életművének központi gondolata a természetes fejlődés. Felfogása szerint sorsszerű törvényszerűség, hogy a homogén mindig heterogénbe megy át, a meghatározhatatlan meghatározhatóba,¹⁷ azaz a fejlődés az integráció és a meghatározottság terén is növekedéssel jár. Spencer ilyenformán meggyőződéses determinista, aki azt vallja, hogy az okság ugyanúgy működik az emberi cselekvésben, mint a természet egyéb szféráiban. Másrészt Spencer a fejlődést nemcsak determinista módon, hanem mechanisztikusan is értelmezi, mert azt mondja, hogy az élő és az élettelen világban mindig ugyanaz megy végbe: az anyag integrációja és az energia felszabadítása. Ebből a gondolatmenetből világosan következik, hogy a történelem ugyanolyan tudomány, mint a biológia vagy a pszichológia, feltéve, hogy a múltra vonatkozó, leíró szociológiaként kezelik.¹⁸

Spencer rendszerében a természet valamennyi jelensége folyamatos – láncszerű! – egységet alkot: a pszicho-szociológiai tények biológiai tényekből születnek, a biológiaiak fizikai és kozmikus tényekből, s a tények növekvő komplexitása már meg kell, hogy magyarázza a magasabb rendű szervezetek megjelenését. Így az oksági kapcsolat lánc formában való kifejtése egyben történeti és fejlődésrendi magyarázattá válik, s éppen ez az az evolucionizmus, amelyet az imént Domanovszkynál is kimutathatónak találtam. Mint ahogyan a spenceri gondolat másik része, a jelenségek mechanisztikus felfogása is világosan előtűnik. Domanovszkyt mindhárom vámtörténeti tanulmányban az intézmény érdeklí, melyet önmagáért, szerkezetként elemez, nem pedig emberi, társadalmi alkotás-ként.

A társadalomtudományi gondolkodás Spencert mindkét itt említett vonatkozásban gyorsan meghaladta. A modern szociológia és Spencer között (akit egy időre elfelejtettek) Durkheim jelenti a kapcsolatot, mert ő, miközben Spencer számos állítását cáfolta, át is vett tőle néhány eredményt, például az összehasonlító szociológiával, az emberi társadalom tipológiájával, a funkcióval és integrációval kapcsolatban.¹⁹ A történész számára, s meggyőződésem szerint ez lehet Domanovszky későbbi, mondjuk így, alkotói megbicsáklásának oka, mély, szavakban akkor még ki sem fejezhető kétséget vetett fel a

tanulmányt s'a többi tanulmányt: is kifejezetten leíró jellegűvé teszi. Hivatkozott cikkemben (14. jegyzet) bemutattam egy Pirenne által használt oksági láncot, amely bár a lényegét tekintve hasonló, az ok-okozati kapcsolat kimunkáltabb volta miatt fejlettebb, mint az, amelyet Domanovszky alkotott.

¹⁷ „Evolution is a change from a relative indefinite, incoherent homogeneity to a state of relatively definite, coherent heterogeneity.” (1862) *First Principles*. New York, 1958. 367.

¹⁸ „That which really concerns us to know is the natural history of society” (1854–59). *Education: Intellectual, Moral and Physical*. Paterson, 1963. 67.

¹⁹ Vö. *Richard Hofstadter: Social Darwinism in American Thought*. 2. k. New York, 1959., *J. Rumney: Herbert Spencer's Sociology*. New York, 1966.

kérdés: mi is az ő saját helyzete, szerepe az adott történelmi tény feltárása közben.²⁰ Az új történetifilozófiai áramlat (Dilthey, Rickert, az itthoni történetírásban különösképpen ható Lamprecht, Below, Meinecke) kételyeket ébresztett Spencer irányzatával szemben, melyek ma is súlyosaknak számítanak. Hiszen, bár gyökeresen más alapokról indulva, de ma is azt valljuk, hogy a természettudományok anyaga és a történetírás „anyaga” között alapvető különbség van. Sőt, paradigmikus formában azt is elfogadjuk, hogy a történelemnek mintegy belülről kell rekonstruálnia azokat az okokat, célokat, érzelmeket, melyek az őt érdeklő embereket annak idején befolyásolták.

Az első világháború után megerősödött új történetfelfogás tehát, mindenekelőtt persze Szekfű, az első magyar történész-ideológus jóvoltából, olyan helyzetbe terelte a gondolkodást, amelyben Spencer, különösen evolucionizmusa és szemléletének mechanisztikus vonása miatt, idegen lett, egyre elavultabbnak tűnt. Empirikusabb, ösztönösebb, elbeszélőbb jellegű kifejtés mutatkozhatott megfelelőnek azok között a módosult körülmények között, melyeket a „mérnök” Domanovszkynak kellett akkoriban maga körül érzékelnie. Bizonyosra lehet venni, hogy dilemmája nem volt egyedi és kivételes, hiszen a napjainkban elterjedt új társadalomtörténeti, antropológiai irányzatok előfutárainál, például Marc Blochnál és Lucien Febvre-nél is csak később mutathatók ki a feloldás jelei, az ezt alátámasztó határozottan megfogalmazott érvek.²¹ Ezek természetesen az akkori légkörben, már csak a szakma kifejezetten németes tájékozottsága miatt sem találhattak itthon visszhangra. Annál is kevésbé, mert ennek a társadalomtörténeti szemléletnek marxi indításai is voltak.

Az említett dilemma lényegét Raymond Aron fogalmazta meg, 1948-ban. Mint írta, a történeti okság problémái egyrészt formálisak, másrészt materiálisak. Materiális természetűek (a kutatás „anyagából” következnek) azok a kérdések, amelyek – mondjuk – a nagy ember tetteinek következményeire vonatkoznak. Formálisak ellenben azok a kérdések, amelyek a történeti okság logikai formáival kapcsolatosak. S éppen itt következik az a probléma, amelynek tisztázatlanságával feltevésem szerint Domanovszkynak is viaskodnia kellett. Formálisan nézve minden olyan kutatás történeti, amely valamilyen esemény okait kívánja feltárni. Innen nézve tehát a szakértő, adott esetben a vámműgy szakértője is elvileg hasonló helyzetben van, mint a történész. Csakhogy másfelől – és ez már a modern történetfilozófia válasza – a történeti tények jellege olyan,

²⁰ Glatz a pozitivizmus tényfogalmával kapcsolatban azt írja, hogy az „a forrásban előforduló adatot azonosította a történeti ténnyel, s számára (ti. Domanovszky számára! – G. Gy.) az bírt bizonyító erővel, ha egy állítást minél több hiteles forrásból származó adattal támaszthatott alá” (218.). Itt érdemes pontosabban fogalmazni. A probléma magja az, hogy a pozitivizmus a világot egyedi megfigyelhető tárgyak, illetve tények összességeként fogja fel, az általános külön nem létezik, mert felbonthatatlan egységet alkot a konkrétal (*Lendvai L. Ferenc–Nyíri Kristóf: A filozófia rövid története. 2. kiad. Bp. 1981. 181.*). Más szóval a pozitívista gondolkodásban a megismerés empirista elmélete párosul a tudományos műveletekkel szembeni értetlenséggel. A pozitívista történész tehát közömbös az iránt, hogy saját kutatásának tárgya is feltevések, manipulációk útján jön létre, azt hiszi, hogy a tárgyak, tények között haladva egyszerűen „rátalál” a lényegre. Mindezekre hivatkozva azt állítom tehát, hogy Domanovszky már nem pozitívista történész, mert jól kimutatható nála egy mélyebb elméletalkotó törekvés, a tudományos gondolkodás műveletei iránti igényesség. A kérdésre, más összefüggésben, még visszatérek.

²¹ Az új társadalomtörténeti szemléletről részletesebben írtam „Városok és tömegek” című cikkemben (*Történelmi Szemle. 1981. 345–349.*).

hogy az kihat a tudományos megfogalmazásra. A történész, ellentétben a szakemberrel, nem természeti jelenségeket figyel meg, hanem emberi cselekedeteket és azok következményeit. A történészi eljárások, jegyzi meg Aron, talán a valóság ezen struktúrájától függenek.²² Amihez hozzátehetjük, a szakember és a történész közötti különbség már abban is kifejeződik, hogy másként metszik ki kutatásuk anyagát.

Így tehát megbukott volna Domanovszky, a történetíró? Szó sincs róla. Hajnal idézett szavaiból is kiolvasható, a tanítványok számos kitűnő teljesítménye pedig bizonyítja, hogy Domanovszkynak fő szerepe volt egy sajátos, a magyar történetírásban azóta is erőteljesen meglevő szemlélet kialakításakor. Bz az, amit az imént „mérnök-ségnek” neveztem, Spencer igazi jelentősége, ma is érzékelhető modernségének kulcsa funkcionista szemléletében rejlik. Ezért fedezték fel ismét a szociológusok, s valószínűleg ezért, talán hajlama vitte rá, legmélyebben Spencer funkcionizmusa vésődött Domanovszkyba. „Nincs igazi struktúra-konceptió a struktúra funkciójának igazi konceptiója nélkül” – írja Spencer, majd kifejti, „csak akkor érthetjük meg egy szervezet eredetét és fejlődését, ha megértjük azt is, milyen célt szolgált a keletkezésekor, valamint később”.²³ A harmincadvám elején Domanovszky szavai, habár – mint jeleztem – mesterére nem hivatkozik, szinte rímelnek az iméntiekre: „... *hogyan* keletkezett a harmincad, mi volt *eredeti* rendeltetése, és *mennyiben* szolgált határvámul, illetve a bevétel és kivétel vámjául”.²⁴ A program ilyen megfogalmazása különleges történetírói szándékot tükröz, amit egyébként két körülmény is igazolni látszik.

A klasszikus pozitivistá tudós a valóságot már a tények pusztja felsorolása alapján is leírhatónak, sőt megérthetőnek véli, saját tevékenységét a gyomlálásával, egy tárgy megtisztításával állítja párhuzamba. Ehhez képest a Domanovszky által képviselt funkcionista szemlélet lényeges újat jelent, mert lehetővé teszi az elméleti és a konkrét elkülönítését, ami utat nyit az elvontabb gondolkodáshoz. Más lesz, például kritika tárgya lesz, az adathalmaz kimetszésének módja, más hangsúlyt kap a forráskritika, elkülönülnek a logikai műveletek az ál-logika (érzelmi logikai) műveletektől. Nem tudni, mit látott mindebből Domanovszky, de tevékenysége ebbe az irányba mutat.

A másik szempont a következő. A civilizációs folyamat valamilyen magyarázata csak a mindennapi élet különböző formáinak tanulmányozása útján lehetséges. Hérodotosz óta jelen van ez a törekvés a történetírásban, amely pedig elképzelhetetlen a funkcionista megközelítés nélkül. Igen régi történész erény, természetes hajlam tehát, hogy a múlt intézményeit, alkotásait, csoportosulásait működésük alapján próbáljuk magyarázni. Domanovszky eljárásának az a nagy érdeme, hogy a funkcionizmus kívánalmát elméleti formában határozza meg, hogy a funkcionizmust egész történeti tevékenységét felölelő elméletként akarja alkalmazni.

Ma már tudatos funkcionizmus jellemez minden modernnek mondható történeti irányzatot, függetlenül attól, hogy széles elméleti háttérüket milyen, akár filozófiai

²² *Raymond Aron: Introduction à la philosophie de l'histoire.* Paris, 1981. 197. Aron, akit Sartre-ral folytatott későbbi polémiái miatt az ún. ellentáborhoz szokás sorolni, ebben a tömör megfogalmazásban az akkortájt már erőteljesen ható Bloch–Lefebvre-féle társadalomtörténeti szemlélet fő gondolatát fejtette ki.

²³ 1876–96. *The Principles of Sociology.* 1–3. k. New York, 1925–29. 3. k. 3.

²⁴ *Domanovszky Sándor: A harmincadvám. Domanovszky i. m. 52–53.* (A kiemelés tőle! – G. Gy.)

természetüekig is visszavezethető megítélések, felfogások, ellentétek jellemzik, egyesítik vagy osztják meg. Domanovszky idejében azonban a tudatos funkcionalizmus még ritkaság, avantgardizmus, sőt olyasmi, mint amikor valaki szemben úszik az árral. A nemzetállam politikai törekvéseit a kollektív tudat manipulációjával alátámasztó historicista történetírás nem tud mit kezdeni vele még akkor sem, ha legjobb képviselői, például Szebfű, empirikus formában, fontos részkérdések kidolgozásakor ösztönösen maguk is funkcionalista módon nyúlnak egy-egy témához. Domanovszkynak és tanítványainak éppen az a nagy érdeme, hogy írásban és szóban, egyetemi katedrán, egyéb tudománypolitikai fórumokon fenntartották, továbbadták ezt az értéket, mely történetírásunk életképességének alapja maradt.

1945 óta Európában talaját veszítette, elavult lett, legfeljebb néhány kisebb országban él tovább a nemzetállam keretei között űzött, nemzeti ideológiával töltött történetírás, mint tudományosnak vélt tevékenység. Az államhatár, az etnikum ideológiai szerepe például ma már legfeljebb társadalomtörténeti vizsgálati célként jöhet számításba, a politikum a társadalmi-gazdaságival kölcsönhatásban levő szféraként jelenik meg. A funkcionalista magatartás filozófiai tere az új viszonyok között más lett, s Domanovszky éppen e nagy változás miatt lett elavult. Elavult, mert többek között ma már nem azt értik teljességen, mint amit ő értett.

Napjainkra – s ez a változás egyik fő következménye – a szakmaiként felfogott teljesség igényét az emberi-társadalmiként felfogott teljesség igénye váltotta fel. A történetírói tevékenységben immár elvileg sem lehet egy-egy témát szaktárgyak, szakmák szerint tagolni, szabdalni, hiszen a társadalomban cselekvő ember nem bomlik nyelvi (filológiai), néprajzi, művészi, politikai vagy akárcsak gazdasági lényegre, a felsoroltak és egyebek is együtt vannak meg benne. Domanovszkyt ellenben, erre Glatz Ferenc is rámutat, nem annyira az emberek, mint inkább a szabályok érdeklik, ami, láttuk, a spenceri mechanisztikus felfogásból következik.

A változás további fontos következménye, hogy időközben nagyot fejlődött a magyarázat logikája és a bizonyítás módja is, hiszen az okság fogalmát, az ok-okozat kapcsolatát, az elmélet- és rendszeralkotást ma másként szokás kezelni, amikor a bizonyításhoz sokkal kiterjedtebb és minőségében is más forrásbázist használunk, mint annak idején.²⁵

Ilyen és hasonló ellenvetéseket persze mindig hálás feladat régi művekkel szemben hangoztatni. Annál nehezebb megmondani, miben rejlik egy-egy régi mű időszerűsége. A történetíró Domanovszky nagy teljesítménye véleményem szerint az, hogy a századforduló kritikus évtizedeiben döntött a ma is aktuális funkcionalista kutatói szemlélet mellett. Akkoriban, amikor egyesek elvitatták a történetírástól minden tudományos aspirációt, mások pedig egyedül az eseménytörténet szerepét vélték fontosnak. Domanovszky ellenben ahhoz az irányzathoz csatlakozott, amely a történetírás társadalomtudományának tekintette: az eseményeket tehát nem önmagukért akarta feltárni, hanem egy-egy tartós szerkezetet, törvényszerűséget szándékozott megragadni, s ehhez előfeltételnek a tudatos funkcionalizmust tekintette. Számomra nem kétséges,

²⁵Jelentős előrelépés következhet be a jövőben a logikai műveletek alkalmazása, az okság természetének értelmezése területén.

hogy azért jutott e felismerésre, mert sok-sok magyar kortársához hasonlóan aktívan részt vett a századforduló nagy nemzetközi szellemi pezsgésében, amelyből inspirációt meríthetett, és amely viszonyítási alapot kínált számára. Később azonban vállalkozása közben megtorpant. Az elbizonytalanodás okát, azt hiszem, az első világháború után belterjesebbé vált és túlpolitizált történész közegben kell keresni.

*

Mindent egybevetve Domanovszkyt következetes racionalistának tekinthetjük. Milyen közhely! Egyesek talán még hozzáfűzik, mennyire elkoptatott. Valamilyen összefüggést keresve jegyzem meg ismét, hátha nem is véletlen a csend Domanovszky körül. A történelmi gondolkodásban ui. → furcsa egybeesés – az ő „újrafelfedezésével” egy időben különös változás tapasztalható. Mi ez a változás és hogyan viszonyítható hozzá Domanovszky öröksége?

Sok éve halljuk a panaszt, hogy a történészek munkái unalmasak és kevés emberhez szólnak, pedig lám, fokozódik az olvasói érdeklődés, itt van már a televízió is. Valóban! Miért ne lehetne a történetírás érdekesebb, „életközelibb”? Egy közismert, nálunk is mind gyakrabban idézett történész, Lawrence Stone kihívásnak szánt cikke már címével kifejezi az új törekvést, az említett panasz orvoslására szánt válasz lényegét: „Vissza az elbeszéléshez!”²⁶

Stone cikke, nagyjából éppen Domanovszky újrakiadásával egyidőben, kiáltványára emlékeztető szuggesztivitással fogalmazza meg a változás, az „új-régi” történész gondolkodásmód mibenlétét. Nem szándékom belebocsátkozni a historicizmus ezen „poszt-modern” változata körüli vitába, inkább csak szeretném tőle is elhatárolni a Domanovszkyról ímént kifejtetteket.²⁷ Mert jóllehet hasonló határozottsággal itthon még senki sem adta írásba egyetértését (vagy ellenszenvét) Stone gondolatait illetően, ezek, így vagy úgy, a levegőben vannak.²⁸

Mit jelent tehát a visszatérés a „jó öreg” módszerekhez? Stone fejtegetése szerint általános a csalódás a történelmi magyarázat determinisztikus jellegű kísérleteivel

²⁶ Az angol cím szabad fordítása! Eredetileg: *The Revival of Narrative. Reflections on a New Old History. Past and Present*, 85. sz. 1979. 3–24. A cikk francia változatának címe megengedi ezt a szabadabb fordítást (l. a következő jegyzetet).

²⁷ A vitához vö. Eric J. Hobsbawm hosszú válaszát *Past and Present*. 86. sz. 1980. 3–8. Stone cikkének francia változata „Retour au récit” címmel egy szélesebb értelmiségi elithez szóló folyóiratban jelent meg (*Le Débat*, 1980. 4. sz. 116–143.).

²⁸ Például ilyesminek érzem azt az újabban lábrakapott vonzódást, mely történelmünk krimi-szerű rejtélyei iránt nyilvánul meg, s amely nagyjából „a Bécs által felbérelt vadkan ármánykodása” sztereotípiá valamelyik változata. Ez a vonzódás, irracionálitása miatt egy tőről fakad a nagy hagyományú másikkal, s persze van példája a két sztereotípiá ötvözetének is. Nem azt állítom, hogy a modern történetírás szerint többé senki sem lehet ármánykodás áldozata. Ám irracionálisnak tartok minden olyan magyarázatot, amely csupán egy meglevő társadalmi (többnyire réteg) konvenciót, hiedelmet illusztrál, vagyis összefüggő és konkrét magyarázat helyett anekdotát kínál. Például az előbbi első, „Zrínyi-sztereotípiá” is tetszés szerint ismételtető. Az eljárás azért irracionális, mert nem az adott helyzetből, hanem máshonnan vett előfeltevésekből indul ki, s ezért igazolásul összefüggéseiből kiragadott, önkényesen használt adatokat sorol fel. Így ok és okozat között nem logikai, hanem affektív logikai kapcsolatot hoz létre. Igazi historicizmus.

kapcsolatban. Három determinista bűnöst nevez meg: a marxizmust, az 1945 utáni Annales-irányzatot, valamint az amerikai cliometriát. A három felfogás jegyében – úgymond – unalmas, senkihez sem szóló művek születtek, amelyek a megismerést sem vitték előrébb, hiszen nem voltak képesek választ adni a nagy történelmi kérdésekre. Példaként Stone azt említi, hogy ma sem tudjuk, mik lehettek a 18. századi nagy növekedés okai. A csalódás, illúzióvesztés természetes következménye, írja, hogy a történészek körében újabban megint teret hódít az elbeszélés műfaja. Sokan ráébredtek, milyen válaszut elé kerültek a társadalomtudományok. Hiszen vagy továbbra is a természettudományokhoz igazítják a módszereiket, ám ebben az esetben, igaz, magas módszertani színvonalon, de mégiscsak érdektelen, jelentéktelen eredmények előállítására lesznek csak képesek, vagy – ez lenne a másik út – alacsony tudományos szintre helyezkednek, hogy valóban fontos emberi felismerésekre jussanak.²⁹ Stone nem titkolja meggyőződését, hogy a történelmi elbeszélés csak akkor lehet jó, ha egyrészt közönségsikerre számot tartó témája van, vagyis a szex és az erőszak körében mozog, másrészt, ha megfelel néhány korszerű kívánalomnak, így például a modern regény elbeszélő módszereit alkalmazza, s nagy teret szentel a tudat alatti folyamatok feltárásának.

Meggyőződésem, aki itthon a kitűnően megírt Stone-cikk hatása alá kerül, vagy egyszerűen csak azt gondolja, „lehet benne valami!”, valószínűleg hamar egyetértene azzal is, ha a következő maliciózus megállapítást hallaná: Domanovszkyékkel megismétlődik a múlt, hiszen akkor veszítik el megint az aktualitásukat, amikor éppen aktuálissá válnak.

Ez az a helyzet, amelyben még erőteljesebb megvilágításba kerül a funkcionalista magatartás fő erénye. Szó sincs furcsa, netán mulatságos egybeesésről. Ellenkezőleg. Domanovszkyék, éppen ők, kezdeti szereplői, tevékeny részesei voltak annak az alapvető változásnak, amely ma már lehetetlenné teszi, hogy a történelmi munka mint tudományos tevékenység Stone elképzelése szerint alakuljon. A kritikai gondolkodás módszeres és kifinomult lett időközben, megszokottá vált, hogy a magyarázatot csak akkor lehet tudományosnak tekinteni, ha állításai, érvrendszere, bizonyító anyagának kiválasztási módja legalább elvileg bírálat tárgyát képezheti. Nem támaszkodhat dogmákra, hiedelmekre, indulati hatásokra. Ez a szempont független attól, olvasható-e a mű vagy sem, másfelől viszont eldönti, hogy tudományos-e. Mert bármilyen olvasmányos, bármilyen „eladható” is a történelmi elbeszélés, értéke immár mindig vizsgálható, kritikálható lesz funkcionalista megközelítésben. Hasonlattal élve, ez a fajta racionalitás olyan, mint a józan ész a mindennapi életben.

²⁹ Stone itt C. Ginzburgra hivatkozik, aki eszmefuttatását „Roots of a Scientific Paradigm” című cikkében fejtette ki (Theory and Society VII. k. 1979. 276.).